

Бессараб Н. М., НУ «ОЮА»

КОМПЕТЕНТНИЙ СУД ЯК ОРГАН НАЛЕЖНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

У статті розглядається поняття компетентного суду, міжнародно-правові та законодавчі підстави для його виділення, співвідношення із суміжними поняттями, а також зміст права на компетентний суд; відзначаються недоліки у правовому регулюванні.

Передбачений ст. 55 Конституції України судовий захист прав та свобод є неможливим без побудови чіткого та зрозумілого механізму такого захисту, відповідно до якого визначаються конкретні органи здійснення захисту прав та свобод, наділені компетенцією відправлення правосуддя, – суди, а також встановлюється відповідний процесуальний порядок їхньої діяльності. В цьому плані реалізація засад

організації та діяльності судової влади є основою для забезпечення прав і законних інтересів учасників судового провадження, зокрема, щодо розгляду цивільних справ. Такими засадами, зокрема, є безсторонність, незалежність суду, законність та справедливість при розгляді справи. Ці основоположні вимоги до процесуальної діяльності можуть бути дотримані лише за умови розгляду справи судом, який наділений державою юрисдикцією розглянути дану справу. Проте, на жаль, норми національного та міжнародного законодавства не містять загальноприйнятої назви такого суду, не говорячи вже про його відмінні риси чи ознаки. Відсутній єдиний підхід до вирішення даної проблеми і в юридичній літературі.

Слід відзначити зростання останнім часом наукового інтересу до категорії належного, компетентного, справедливого суду. Його поняття та особливості досліджувались О.В. Колісник, В.В. Комаровим, Д.Д. Луспеником, С.В. Оверчуком, М.А.Рожковою, Н.Ю. Сакарою, Н.П. Сизою та ін. Разом з тим в існуючих наукових працях проблеми визначення саме суду, наділеного юрисдикцією вирішувати підсудні йому справи, розглядаються несистемно, фрагментарно. На сьогоднішній день до даного питання в науці цивільного процесуального права поки що відсутній комплексний підхід.

Метою цієї статті є розробка на підставі положень міжнародних стандартів та внутрішньодержавного законодавства визначення поняття компетентного суду, його співвідношення із суміжними поняттями, а також змісту права на компетентний суд як одного з найважливіших процесуальних прав учасника судочинства.

Важливими орієнтирами для утвердження справедливого суду в Україні на сучасному етапі розвитку держави є положення міжнародно-правових актів, в тому числі тих, що визначають загальні принципи здійснення правосуддя.

Одним із таких вихідних положень є право на розгляд справи судом, встановленим законом. Так, ст. 10 Загальної декларації прав людини 1948 року передбачено право на розгляд справи з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом. Пункт 1 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року закріплює право на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону.

Серед регіональних європейських стандартів гарантування прав і свобод особи особливу роль відіграє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція), яка в ст. 6 проголошує право на справедливий і публічний розгляд справи

упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом.

Європейський суд з прав людини, розглядаючи справи щодо порушення інституціональних вимог п. 1 ст. 6 Конвенції, у своїй практиці сформував так зване «право на суд», яке включає такий елемент, як «належний суд», тобто суд, який встановлений відповідно до закону і повинен задовольняти ряд вимог, передбачених в п. 1 ст. 6 Конвенції і вироблених прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, а саме бути незалежним та безстороннім. Зміст права на незалежний та безсторонній суд, створений на підставі закону, розкривається в рішеннях «Посохов проти Росії», «П'єрсак проти Бельгії», «Фіндлі проти Сполученого королівства» та ін. Зазначається, що при визначенні того, чи може суд вважатися «незалежним», слід враховувати спосіб призначення членів суду, строк перебування на посаді, існування гарантій від зовнішнього впливу та наявність у суду зовнішніх ознак незалежності [1, с. 439-442]. Стосовно вимоги «безсторонності» Європейський суд виділив два аспекти. По-перше, орган, який розглядає справу, має бути безстороннім суб'єктивно, тобто жоден його член не повинен мати будь-якої особистої заінтересованості або упередженості. Вважається, що суддя є неупередженим, якщо немає доказів, які б свідчили про протилежне. По-друге, такий орган має також бути неупередженим з об'єктивного погляду, тобто він повинен надати достатні гарантії, які б виключали будь-які законні сумніви стосовно цього [2, с. 281].

Говорячи про суд, встановлений законом, ст. 6 Конвенції виходить того, що для захисту прав людини та громадянина кожна держава – член Ради Європи повинна мати належну судову систему. Згідно з прецедентною практикою Європейського суду з прав людини, термін «встановлений законом» у статті 6 Конвенції спрямований на гарантування того, «що судова гілка влади у демократичному суспільстві не залежить від органів виконавчої влади, але керується законом, що приймається парламентом» (рішення у справі «Занд проти Австрії» (*Zand v. Austria*), заява № 7360/76, доповідь Комісії від 12 жовтня 1978 року).

Здійснення правосуддя судом, встановленим законом, поширюється не лише на правову основу самого існування суду, але й дотримання таким судом норм, що регулюють його діяльність. Так, у Рішеннях Європейського суду з прав людини у справі «Сокурєнко і Стригун проти України» від 20 липня 2006 року та у справі «Верітас проти України» від 13 листопада 2008 року було визнано перевищення повноважень Верховним Судом України, оскільки згідно зі статтею 111¹⁸ ГПК України Верховний Суд України, скасувавши постанову Вищого

господарського суду України, міг або повернути справу на новий розгляд до нижчого суду, або ж припинити провадження у справі. Натомість він залишив у силі постанову Апеляційного суду, а такі дії не були передбачені ГПК України. На думку Європейського суду з прав людини, перевищивши свої повноваження, які були чітко викладені у ГПК України, Верховний Суд України у зазначених справах не може вважатися «судом, встановленим законом» у значенні пункту 1 статті 6 Конвенції відносно оскаржуваного провадження.

У рішенні по справі Кембелл і Фелл проти Сполученого Королівства від 28 червня 1984 року Європейський суд з прав людини відзначив, що суд не обов'язково повинен розумітися як юрисдикція класичного типу, інтегрована в загальну судову систему держави. Проте необхідно, щоб ці органи були створені на підставі закону та володіли деякими основоположними рисами: незалежністю від виконавчої влади і сторін, достатнім строком повноважень та такою процедурою розгляду справ, яка б давала гарантії законності в кожному конкретному випадку.

В Україні прийнята більш вузька концепція суду, право на доступ до якого гарантоване ст. 55 Конституції України. Вихідні положення вітчизняного законодавства щодо побудови судової системи в Україні визначені у Розділі VIII Конституції України «Правосуддя». Відповідно до ст. 124 Основного Закону правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а саме Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Делегування їхніх функцій, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Причому юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, тобто суди наділені повноваженнями розглядати справи, що виникають з будь-яких врегульованих правом суспільних відносин.

Згідно з конституційними положеннями, у Законі України від 07 липня 2010 року № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» визначено правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні, систему судів загальної юрисдикції і загальний порядок забезпечення діяльності судів та інші питання судоустрою і статусу суддів. Цим Законом, зокрема, закріплено положення щодо права на повноважний суд (ст. 8), відповідно до якого ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до підсудності якого вона віднесена процесуальним законом.

Слід зазначити, що вказана норма з'явилась саме завдяки впливу ст. 6 Конвенції, відповідно до якої в поняття «суд, встановлений законом», входить лише той суд, до підсудності якого віднесений розгляд тієї чи іншої справи [3, с. 59].

Питання підсудності регулюються відповідними процесуальними кодексами. Зокрема, підсудність цивільних справ визначається відповідно до ст.ст. 107-117 ЦПК України. Встановивши загальні правила підсудності, законодавець, разом з тим, передбачив обставини, за яких участь судді у справі, віднесеної до компетенції, недопустима, зважаючи на неможливість забезпечити неупередженість суду. Це стосується випадків, коли існують передбачені законом підстави для відводу судді (ст. 20 ЦПК України), а також, якщо суддя брав участь в попередньому розгляді справи (ст. 21 ЦПК України). У цих випадках справа повинна бути передана на розгляд іншому судді чи, навіть, до іншого суду. Така норма не суперечить передбаченим ст. 6 Конвенції положенням, як і положенням Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів», оскільки підсудність в цьому випадку зрештою передбачена в законі з визначенням чітких підстав, за наявності яких передача до іншого суду не тільки можлива, але й необхідна в інтересах забезпечення об'єктивності та неупередженості правосуддя.

Звертає на себе увагу відсутність єдиної термінології щодо суду, який законом наділений повноваженнями розглянути конкретну справу. Так, Загальна декларація прав людини говорить про «незалежний і безсторонній суд», Міжнародний пакт про громадянські і політичні права розширює це поняття до «компетентного, незалежного і безстороннього суду, створеного на підставі закону», у Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод мова йде про «незалежний і безсторонній суд, встановлений законом», а Закон України «Про судоустрій і статус суддів» використовує поняття «повноважний суд». В юридичній літературі також немає єдиної термінології з даного приводу, зокрема, використовуються поняття «належний суд», «належний склад суду», «суд, сформований належним чином», «компетентний суд», «справедливий суд», «законний суддя» тощо.

Так, С.В. Оверчук запропонував закріпити у Конституції України новий принцип судового права – принцип законного судді [4, с. 231]. На думку цього автора, зазначений принцип становить основу інституту підсудності; з його допомогою реалізуються завдання судочинства, які відображають пріоритетні напрямки розбудови держави; закріплює і розвиває положення міжнародно-правових актів; впливає на організацію судочинства; являє собою суттєву гарантію правосуддя, забезпечення прав і свобод людини, законних інтересів фізичних і юридичних осіб; синхронізує систему процесуальних норм; як своєрідний ціннісний орієнтир, слугує засобом подолання прогалин у законодавстві; є підґрунтям вдосконалення інституту підсудності, правових норм, розвитку процесуальної форми й процесуальних

гарантій правосуддя; доповнює інші принципи, забезпечуючи не-суперечливість їх системи тощо. Наголошуючи на тому, що принцип законного судді містить як організаційні, так і функціональні ознаки, С.В. Оверчук зробив висновок про те, що принцип законного судді є фундаментом правил підсудності, він являє собою суттєву гарантію правосуддя, забезпечення прав і свобод людини, відіграє роль судово-стрійної засади, через його реалізацію досягається виконання завдань судочинства [4, с. 233].

Проте, як вірно зауважила Н.П. Сиза, зазначене розуміння принципу законного судді охоплюється положеннями права на повноважний суд та включається до закріпленої у міжнародно-правових актах засади здійснення правосуддя судом, встановленим законом. Таким чином, є всі підстави розглядати як принцип організації судової влади і судочинства в Україні – здійснення правосуддя судом, встановленим законом. Вимога розгляду справи судом, встановленим законом, передбачає здійснення правосуддя спеціально створеним згідно з законом юрисдикційним органом – судом, який уповноважений на підставі норм вирішувати питання у межах його компетенції [5, с. 166].

На думку цієї вченої, право на повноважний суд опосередковано належить до складових більш широкого поняття – права на справедливий суд, під яким розуміють систему елементів, що є засадами організації та діяльності судових органів, процесуальними гарантіями забезпечення справедливості правосуддя. Елементи права на справедливий суд як засади організації та діяльності судової системи, з урахуванням норм міжнародного і національного законодавства, залежно від сфери їх дії, вона поділяє на три групи: організаційно-функціональні, функціональні та спеціальні. Організаційно-функціональними є засади, що визначають загальні вимоги до організації судів і їх діяльності (здійснення правосуддя судом, встановленим законом, незалежність суду, безсторонність суду, доступ до правосуддя). До функціональних належать засади, що визначають процесуальні гарантії забезпечення справедливості правосуддя (розумні строки розгляду справи, процесуальна рівність сторін, право на правову допомогу, публічність (гласність і відкритість) судового розгляду, вмотивованість судових рішень, обов'язковість судових рішень). До спеціальних у кримінальному провадженні Н.П. Сиза відносить засади, що визначають процесуальні гарантії прав обвинуваченого (презумпція невинуватості, забезпечення права на захист, право на безоплатну допомогу перекладача) [5, с. 166].

Використання поняття «справедливий суд» як узагальнюючого викликає заперечення. Слід погодитись з Н.Ю. Сакарою, яка відзначає, що право на справедливий судовий розгляд забезпечується

лише в тому разі, коли розгляд справи відбувається «належним» судом, тобто судом, який має на це компетенцію, й законним складом суду, тобто складом суду, призначеним з додержанням вимог закону [6, с. 91]. Хоча у міжнародних документах прямо не вживається категорія належного суду, проте передбачені ними вимоги до суду, який здійснює захист прав та свобод, можуть бути об'єднані в одну узагальнену категорію – належний суд. Відповідно належним судом буде справедливий, незалежний, безсторонній, компетентний суд, створений на підставі закону.

О.В. Колісник пропонує модель належного суду як систему, що складається з двох рівнів:

перший рівень – належний судовий орган, який має такі складові:

а) цивільна юрисдикція; б) підсудність;

другий рівень – належний склад суду, який має такі складові:

а) сформованість відповідно до закону, б) об'єктивність та неупередженість, в) незалежність та безсторонність, г) справедливість, ґ) безпосередність та незмінюваність під час розгляду справи [7, с. 47-66].

Таким чином, комплексне поняття «належний суд» включає в себе дві складові: суд як орган судової системи та суд як суддя чи декілька суддів, що становлять його склад.

Видається, що належний суд у розумінні належного судового органу може бути позначений поняттям «компетентний суд», що використовується у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, чи поняттям «повноважний суд», що застосовується Законом України «Про судоустрій і статус суддів». У словнику С.І. Ожегова під компетенцією розуміється коло повноважень, прав; компетентний – той, що володіє компетенцією [8, с. 289]. Зважаючи на те, що повноваження становлять собою зміст компетенції, поняття «компетентний суд» та «повноважний суд» є практично ідентичними. Проте, враховуючи також і те, що поняття «компетенція» є більш широким, доцільнішим є використання терміну «компетентний суд», під яким розуміється суд, наділений компетенцією розглянути ту чи іншу справу.

Саме у такому розумінні та лише єдиний раз вживається поняття «належний суд» у ЦПК України: «Якщо суддя, вирішуючи питання про відкриття провадження у справі, встановить, що справа не підсудна цьому суду, заява повертається позивачеві для подання до належного суду, про що постановляється ухвала». Аналіз зазначеної норми дає підстави для висновку, що належним (компетентним) судом буде той суд, якому, відповідно до вимог чинного законодавства, підсудна певна справа. Разом з тим слід погодитись з О.В. Колісник, що зміст вищезазначеного терміну охоплює набагато більше норм ЦПК

України, ніж фактично передбачено. Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 122 ЦПК України суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо заява не підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства. У цій нормі де-факто йдеться про подання заяви до неналежного суду у зв'язку з недодержанням правил цивільної юрисдикції, хоча де-юре цього не зазначено [7, с. 47-66].

Закріплення на законодавчому рівні вимог до другої складової поняття «належний суд», або, до другого рівня моделі належного суду, побудованої О.В. Колісник, тобто до складу суду, також є продовженням міжнародних стандартів. У рішенні від 13 грудня 2007 року у справі «Романова проти України» Європейський суд з прав людини констатував порушення пункту 1 статті 6 Конвенції за таких обставин. Заявниця скаржилась на несправедливий характер провадження у справі при вирішенні національним судом питання про звільнення її з роботи. Вона, зокрема, стверджувала, що склад районного суду, який розглядав її справу вдруге (після повернення справи на новий розгляд), всупереч національному законодавству був представлений тим же суддею, який розглядав її справу вперше. Заявниця стверджувала про порушення її права на розгляд справи «незалежним і безстороннім судом, встановленим законом». Європейський суд з прав людини зазначає, що питання відсутності «безстороннього» суду та суду, «встановленого законом», співпадають за обставин цієї справи і тому тут має місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції. У рішенні від 4 березня 2003 р. по справі «Посохов проти Росії» Європейський суд з прав людини зазначив, що словосполучення «створений на підставі закону» належить не лише до правової підстави самого існування суду, але і до складу суду в кожній справі і, таким чином, держава повинна забезпечити законність складу суду в кожній конкретній справі [9, с. 264]. Сформованість відповідно до закону передбачає, що розгляд справ у суді першої інстанції має здійснюватися суддею одноособово, у певних випадках – за участю народних засідателів, у суді апеляційної інстанції – колегією з трьох суддів, у суді касаційної інстанції – колегією у складі не менше трьох суддів [7, с. 47-66].

Положення щодо визначення судді, який розглядатиме справу, та розподілу справ між суддями містяться в ч. 2 ст. 8 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Отже, згідно з нормами ст. 8 цього Закону для забезпечення права на повноважний суд необхідно дотримання вимог процесуального закону про підсудність та порядку визначення судді для розгляду конкретної справи.

Такий підхід не можна визнати цілком вірним. Поняття підсудності не охоплює вимоги процесуального закону до складу суду, за підсудністю здійснюється розмежування компетенції різних судів

щодо здійснення правосуддя. Визначення підсудності справи передуює визначенню складу суду і ці поняття не повинні суміщатись. Поняття складу суду має свій самостійний зміст і є окремим правовим інститутом. Так само, не зовсім вірно вести мову про «повноважний» чи «неповноважний» склад суду. Як вірно зазначає О.В. Колісник, поняття «неповноважний склад суду» є занадто розмитим, оскільки не зрозуміло, що саме слід мати під ним на увазі: відсутність повноважень, наприклад, через непризначення судді Верховною Радою України безстроково чи неправильно вирішене питання про відвід з тих підстав, що суд був зацікавлений у результаті розгляду справи або були інші обставини, які викликали сумнів у його неупередженості та об'єктивності, чи мала місце невмотивована відмова у задоволенні виводу, ігнорування заяви про відвід тощо [7, с. 47-66].

Так само неточним в даному контексті буде термін «компетентний склад суду» чи «компетентний суддя». В цьому випадку це словосполучення означатиме суддів чи суддю, наділених не компетенцією, а компетентністю. Компетентність є похідною від компетенції і характеризує індивідуальну специфіку кожного окремого суб'єкта як носія компетенції. У теорії державного управління компетентність визначається як важливий аспект професійної культури державного службовця, його здатність до здійснення нормативно-проектних, аналітичних, організаційно-розпорядчих, консультативно-дорадчих, контрольних функцій та ефективної самореалізації в умовах практичної діяльності на підставі спеціальних знань, умінь, цінностей, необхідних для професійної діяльності у сфері державного управління [10, с. 159-160].

Таким чином, компетентністю судді є сукупність вимог до особи, яка займає зазначену посаду у конкретному суді, з точки зору наявності досвіду професійної діяльності, професійних здібностей, особистих психологічних якостей, теоретичних знань, практичних умінь та навиків щодо реалізації компетенції відповідного суду.

Враховуючи вищенаведене, говорячи про склад суду, доцільно користуватись терміном «належний склад суду», як таким, що охоплює дотримання широкого ряду вимог щодо незалежності, неупередженості та порядку призначення суддів для розгляду справ. Як відзначав М.Б. Зейдер, відсутність належного складу суду означає, що цей орган держави не мав права вчиняти процесуальні дії, і якщо вони ним вчинені, то вони не можуть бути залишені у силі [11, с. 46-47].

М.А. Рожкова, розглядаючи поняття компетентного суду, виділяє його широке та вузьке розуміння [12, с. 22]. У широкому значенні компетентний суд розуміють як такий, що володіє компетенцією щодо розгляду та вирішення визначених законом юридичних справ. Для прикладу, суд загальної юрисдикції є судом, компетентним

вирішувати цивільні справи. У вузькому значенні під компетентним судом розуміють суд, який в силу закону володіє компетенцією щодо вирішення переданої на його розгляд конкретної юридичної справи, рішення якого буде обов'язковим, принаймні, для сторін процесу.

Таким чином, компетентний суд є не окремим абстрактним поняттям, а набуває свого значення лише стосовно розгляду та вирішення певної справи чи категорії справ, підсудних цьому судові, саме тих справ, на які поширюється юрисдикція цього суду. Отже, компетентним судом є орган судової системи держави, наділений компетенцією здійснювати правосуддя (юрисдикцією) у справах, що відповідно до закону йому підсудні. Відповідно правом особи на компетентний суд є її нічим не обмежене та безумовне право звернутися до того суду судової системи держави, який наділений відповідною компетенцією щодо розгляду підсудної йому справи.

Бібліографічний список:

1. Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002г. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 1072 с.
2. Вибрані справи Європейського суду з прав людини / уклад. Ю. Зайцев, О. Павліченко. – Вип. 1. – К. : Фенікс, 2003. – 288 с.
3. Моул Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. – М. : Российская академия правосудия, 2001. – 139 с.
4. Оверчук С.В. Принцип законного судді в судовому праві / С.В. Оверчук // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 230-234.
5. Сиза Н.П. Право на повноважний суд у кримінальному процесі України / Н. П. Сиза // Актуальні питання публічного та приватного права. – 2013. – № 1. – С. 165-168.
6. Сакара Н.Ю. Право на «належний суд» за новим ЦПК та КАС України : проблеми реалізації / Н. Ю. Сакара // Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального Кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України : тези доп. та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 січ. 2007 р. / за заг. ред. проф. В. В. Комарова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 90-94.
7. Колісник О.В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин : дис.. канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Колісник ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 224 с.

8. Ожегов С.И. Словарь русского языка : 70 000 слов / Под ред. Н. Ю. Шведовой. 23-е изд., испр. – М. : Русский язык, 1991. – 917 с.
9. Луспеник Д. Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції / Д. Д. Луспеник. – Х. : Харків юридичний, 2006. – 480 с.
10. Малиновський В.Я. Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, допов. і виправл. – К. : Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2005. – 254 с.
11. Зейдер Н.Б. Гражданские процессуальные правоотношения / Н. Б. Зейдер. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1965. – 74 с.
12. Рожкова М.А. К вопросу о содержании понятий «компетентный суд» и «подведомственность дела» / М. А. Рожкова // Журнал российского права. – 2006. – № 1. – С. 19-29.

В статье рассматривается понятие компетентного суда, международно-правовые и законодательные основания для его выделения, соотношение со смежными понятиями, а также содержание права на компетентный суд; отмечаются недостатки в правовом регулировании.

In the article the concept of competent court, international legal and legislative grounds for its separation, correlation with contiguous concepts, and content of right to a competent court are considered; disadvantages in the legal regulation are noted.